

Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]¹

Η μεγάλη έμμονη ιδέα που στοιχείωσε τον 19ο αιώνα ήταν, όπως γνωρίζουμε, η ιστορία: οι θεματικές της ανάπτυξης και της στασιμότητας, της κρίσης και της κυκλικότητας, της συσσώρευσης του παρελθόντος, η μεγάλη αύξηση του αριθμού των νεκρών, η απειλητική πτώση της θερμοκρασίας του πλανήτη. Ο 19ος αιώνας άντλησε το ουσιώδες μέρος των μυθολογικών πηγών του από τη δεύτερη αρχή της θερμοδυναμικής. Η σημερινή εποχή θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί περισσότερο εποχή του χώρου. Ζούμε στην εποχή του ταυτόχρονου, στην εποχή της συμπαράθεσης, στην εποχή του κοντινού και του απόμακρου, του παρακείμενου, του διάσπαρτου. Βρισκόμαστε σε μια στιγμή όπου ο κόσμος βιώνεται, θαρρώ, λιγότερο ως μια μεγάλη ζωή που θα αναπτυσσόταν διαμέσου του χρόνου και περισσότερο ως ένα δίκτυο που ενώνει σημεία και υφαίνει τον ιστό του. Θα μπορούσε ίσως να πει κανείς ότι οι ιδεολογικές συγκρούσεις που διαπνέουν τις σημερινές πολεμικές διεξάγονται ανάμεσα στους ευσεβείς απογόνους του χρόνου και τους πεισματώδεις κατοίκους του χώρου.

Ο δομισμός, ή έστω ό,τι συγκαταλέγεται σ' αυτό το κάπως γενικό όνομα, είναι η προσπάθεια να καθιδρυθεί, ανάμεσα σε στοιχεία που μπορεί να έχουν διαμοιραστεί στον χρόνο, ένα σύνολο σχέσεων που να τα εμφανίζει να συμπαρατίθενται, να αντιτίθενται και να προϋποτίθενται αμοιβαία, κοντολογίς, να τα εμφανίζει σαν ένα είδος μορφολογίας. Και για να πούμε την αλήθεια, ζητούμενο

1. Μόλις την Άνοιξη του 1984 ο Μ. Φουκώ επέτρεψε να δημοσιευτεί αυτό το κείμενο, που γράφτηκε στην Τυνησία το 1967.

δεν είναι εν προκειμένω να αρνηθεί κανείς τον χρόνο· είναι ένας τρόπος να εξεταστεί αυτό που καλείται χρόνος και αυτό που καλείται ιστορία.

Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι ο χώρος που διαφαίνεται σήμερα στον ορίζοντα των προβληματισμών μας, της θεωρίας μας και των συστημάτων μας, δεν συνιστά καινοτομία. Ο ίδιος ο χώρος, στο πλαίσιο της δυτικής εμπειρίας, έχει μια ιστορία, και δεν είναι δυνατό να παραβλέψουμε αυτή τη μοιραία διαπλοκή του χρόνου με τον χώρο. Θα μπορούσαμε να πούμε, για να ανασυγκροτήσουμε σε πολύ αδρές γραμμές αυτήν την ιστορία του χώρου, ότι κατά τον Μεσαίωνα αποτελούσε ένα ιεραρχημένο σύνολο τόπων: τόποι ιεροί και τόποι κοσμικοί, τόποι προστατευμένοι, και αντιθέτως τόποι ανοιχτοί και απροστάτευτοι, τόποι των πόλεων και τόποι της υπαίθρου (σε ό,τι αφορά την πραγματική ζωή των ανθρώπων). Για την κοσμολογική θεωρία υπήρχαν οι υπερουράνιοι τόποι, εν αντιθέσει προς τον επουράνιο τόπο· ο δε επουράνιος τόπος ερχόταν με τη σειρά του σε αντίθεση με τον επίγειο τόπο. Υπήρχαν οι τόποι όπου τα πράγματα έχουν τοποθετηθεί λόγω βίαιης μετατόπισης, και ακολούθως οι τόποι όπου αντιθέτως τα πράγματα έβρισκαν τη φυσική τους χωροθεσία και ανάπαυση. Όλη αυτή η ιεραρχία, η αντίθεση, η διαπλοκή τόπων αποτελούσε ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί, σε πολύ αδρές γραμμές, μεσαιωνικός χώρος: ένας χώρος εντόπισης.

Αυτός ο χώρος εντόπισης διευρύνθηκε με τον Γαλιλαίο, διότι το πραγματικό σκάνδαλο με το έργο του Γαλιλαίου δεν είναι τόσο ότι ανακάλυψε ή μάλλον ότι επανανακάλυψε πως η Γη γυρίζει γύρω από τον ήλιο, αλλά ότι συγκρότησε έναν άπειρο χώρο, και επίσης απείρως ανοιχτό. Με αποτέλεσμα να διαλυθεί τρόπον τινά ο τόπος του Μεσαίωνα, καθώς ο τόπος ενός πράγματος ήταν απλώς ένα σημείο της κίνησής του, όπως ακριβώς η ανάπαυση ενός πράγματος ήταν απλώς η απεριόριστα επιβραδυνόμενη κίνησή του.

Εν ολίγοις, με αφετηρία τον Γαλιλαίο και τον 17ο αιώνα η έκταση αντικαθιστά την εντόπιση.

Στις μέρες μας, η χωροθεσία αντικαθιστά την έκταση που είχε η ίδια αντικαταστήσει την εντόπιση. Η χωροθεσία ορίζεται από τις σχέσεις γειτνίασης μεταξύ σημείων ή στοιχείων. Με μορφικούς όρους μπορούμε να τις περιγράψουμε ως σειρές, δέντρα, πλέγματα.

Από την άλλη, γνωρίζουμε τη σημασία των προβλημάτων που τίθενται με όρους χωροθεσίας στη σύγχρονη τεχνική: αποθήκευση της πληροφορίας ή των επιμέρους αποτελεσμάτων ενός υπολογισμού στη μνήμη μιας μηχανής, κυκλοφορία διακριτικών στοιχείων, με αστάθμητη ροή (όπως, απλούστατα, τα αυτοκίνητα ή τελικώς οι ήχοι σε μια τηλεφωνική γραμμή), εντοπισμός ένσημων ή κωδικευμένων στοιχείων στο εσωτερικό ενός συνόλου που είτε έχει διαμοιραστεί τυχαία, είτε ακολουθεί μονοσήμαντη κατάταξη, είτε ακολουθεί πολυσήμαντη κατάταξη κ.λπ.

Με έναν ακόμη πιο συγκεκριμένο τρόπο, το πρόβλημα της θέσης ή της χωροθεσίας τίθεται για τους ανθρώπους με δημογραφικούς όρους. Και τούτο το τελευταίο πρόβλημα της χωροθεσίας για τους ανθρώπους, δεν αφορά απλώς το κατά πόσο θα υπάρχει αρκετός χώρος για τον άνθρωπο στον κόσμο – πρόβλημα που είναι εξάλλου σημαντικότερο –, αλλά επίσης το ποιες σχέσεις γειτνίασης και ποιος τύπος αποθήκευσης, κυκλοφορίας, εντοπισμού, κατάταξης των ανθρωπίνων στοιχείων πρέπει να προτιμηθούν σ' αυτήν ή την άλλη κατάσταση, για τον ένα ή τον άλλο σκοπό. Ζούμε σε μια εποχή όπου ο χώρος προσφέρεται σ' εμάς υπό τη μορφή σχέσεων χωροθεσίας.

Ούτως ή άλλως, θεωρώ ότι σήμερα η ανησυχία αφορά πρωτίστως τον χώρο, πολύ περισσότερο ασφαλώς σε σχέση με τον χρόνο. Ο χρόνος δεν εμφανίζεται κατά πάσα πιθανότητα παρά ως ένα από τα πιθανά παιχνίδια κατανομής μεταξύ των στοιχείων που διαμοιράζονται στον χώρο.

Εντούτοις, παρά τις τεχνικές που τον επενδύουν, παρά το δικτυο γνώσεων που μας επιτρέπει να τον προσδιορίσουμε ή να τον τυποποιήσουμε, ο σύγχρονος χώρος δεν έχει ενδεχομένως ακόμη απολέσει την ιερότητα του –εν αντιθέσει ίσως προς τον χρόνο που απώλεσε την ιερότητά του τον 19ο αιώνα. Ασφαλώς, υπήρξε πράγματι μια ορισμένη θεωρητική αποϊεροποίηση του χώρου (αυτή την οποία σηματοδότησε το έργο του Παλαιαίου), αλλά ίσως δεν έχουμε ακόμη επιτύχει μια έμπρακτη αποϊεροποίηση του χώρου. Ίσως μάλιστα η ζωή μας να εξακολουθεί να διέπεται από ορισμένες αντιθέσεις τις οποίες δεν καταφέρνουμε να αγνίξουμε, τις οποίες δεν έχουν ακόμη τολμήσει να θίξουν ο θεσμός και η πρακτική. Πρόκειται για αντιθέσεις που αποδεχόμαστε ως δεδομένες: για παράδειγμα, ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο, ανάμεσα στον οικογενειακό χώρο και τον κοινωνικό χώρο, ανάμεσα στον πολιτισμικό χώρο και τον χρηστό χώρο, ανάμεσα στον ψυχογυαλικό χώρο και τον εργασιακό χώρο. Όλες αυτές οι αντιθέσεις εξακολουθούν να διαπνέονται από μια υπόκωφη ιεροποίηση.

Το τεράστιο έργο του Μπασσελάρ και οι περιγραφές των φαινομένων μάς διδάξαν ότι δεν ζούμε σε έναν ομοιογενή και κενό χώρο, αλλά αντιθέτως σε έναν χώρο διάστικτο από ιδιότητες, έναν χώρο που στοιχειώνεται ίσως και από μια διάσταση φαντασίωσης. Ο χώρος της πρώτης μας αντίληψης, ο χώρος των ονειροπολήσεών μας, ο χώρος των παθών μας διαθέτουν ορισμένες τρόπον τινά εγγενείς ιδιότητες. Είναι ένας ανάλαφρος, αιθέριος, διαφανής χώρος, είτε πάλι είναι ένας σκοτεινός, τραχύς, παραφορτωμένος χώρος· είναι ένας επάνω χώρος, ένας χώρος κορυφών, ή είναι αντιθέτως ένας κάτω χώρος, ένας χώρος κατακαθιών· είναι ένας χώρος που μπορεί να βεί σαν το τρεχούμενο νερό, ή είναι ένας χώρος που μπορεί να είναι στάσιμος, ακίνητος σαν πέτρα ή κρύσταλλο.

Όστόσο, αυτές οι αναλύσεις, παρότι θεμελιώδεις για τον σύγ-

Χρονο στοχασμό, αφορούν κυρίως τον χώρο του μέσα. Θα ήθελα τώρα να μιλήσω περισσότερο για τον χώρο του έξω.

Ο χώρος στον οποίο ζούμε, ο οποίος μας εκκείει έξω από τον εαυτό μας, και όπου ξεδιπλώνεται ακριβώς η διάβρωση της ζωής μας, του χρόνου και της ιστορίας μας, τούτος ο χώρος που μας κατατρύχει και μας φθείρει, είναι επίσης καθαυτός ένας ετερογενής χώρος. Με άλλα λόγια, δεν ζούμε σε ένα είδος κενού, στο εσωτερικό του οποίου θα μπορούσαν να τοποθετηθούν άτομα και πράγματα. Δεν ζούμε στο εσωτερικό ενός κενού που θα χρωματιζόταν από διάφορες εναλλασσόμενες ανταύγειες, ζούμε στο εσωτερικό ενός συνόλου σχέσεων που ορίζουν χωροθεσίες οι οποίες είναι ενός αναγνώγιμες οι μεν προς τις δε και απολύτως μη υπερθέσιμες.

Ασφαλώς, θα μπορούσαμε ίσως να επιχειρήσουμε να περιγράψουμε αυτές τις διαφορετικές χωροθεσίες αναζητώντας το σύνολο των σχέσεων βάσει του οποίου μπορεί κανείς να ορίσει μια χωροθεσία. Για παράδειγμα, να περιγράψουμε το σύνολο των σχέσεων που ορίζουν τις χωροθεσίες περάσματος, τους δρόμους, τα τρένα (ένα τρένο είναι μια εξαιρετική δέσμη σχέσεων, αφού είναι κάτι μέσα από το οποίο περνάμε, είναι επίσης, κάτι με το οποίο μπορούμε να περάσουμε από το ένα σημείο στο άλλο, και τέλος είναι επίσης κάτι που περνά). Θα μπορούσαμε να περιγράψουμε αυτές τις χωροθεσίες προσωρινής στάσης όπως είναι τα καφέ, οι κινηματογράφοι, οι παραλίες, μέσα από τη δέσμη σχέσεων που επιτρέπουν να τις ορίσουμε. Θα μπορούσαμε επίσης να ορίσουμε, μέσω ενός προσίδιου δικτύου σχέσεων, τη χωροθεσία ανάπαυσης, κλειστής ή κατά το ήμισυ κλειστής, που είναι το σπίτι, το υπνοδωμάτιο, το κρεβάτι κ.λπ. Εντούτοις, αυτό που με ενδιαφέρει, ανάμεσα σ' όλες αυτές τις χωροθεσίες, είναι ορισμένες εξ αυτών που έχουν την παράξενη ιδιότητα να σχετίζονται με όλες τις άλλες χωροθεσίες, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να αναστέλλουν, να εξουδετερώνουν ή να αντιστρέφουν το σύνολο σχέσεων που περιγράφονται, αν-

τικατοπνίζονται ή αντανακλώνται μέσα από αυτές. Τέτοιοι χώροι, κατά κάποιον τρόπο, που συνδέονται με όλους τους άλλους χώρους και που αντιβαίνουν ωστόσο σε όλες τις άλλες χωροθεσίες, απαρτίζονται από δύο μεγάλους τύπους.

Υπάρχουν κατ' αρχάς οι ουτοπίες. Οι ουτοπίες είναι χωροθεσίες χωρίς πραγματικό τόπο. Είναι οι χωροθεσίες που διατηρούν με τον πραγματικό χώρο της κοινωνίας μια γενική σχέση άμεσης ή αντεστραμμένης αναλογίας. Πρόκειται για την ίδια την κοινωνία τελειοποιημένη ή πρόκειται για την άλλη όψη της κοινωνίας, αλλά ούτως ή άλλως οι ουτοπίες είναι χώροι θεμελιωδώς εξωπραγματικοί ως προς την ουσία τους.

Υπάρχουν επίσης, κατά πάσα πιθανότητα σε κάθε κουλτούρα, σε κάθε πολιτισμό, πραγματικοί χώροι, ενεργοί χώροι, χώροι εγγεγραμμένοι στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας, οι οποίοι συνιστούν ενός είδους αντι-χωροθεσίες, ενός είδους ενεργά πραγματωμένες ουτοπίες, όπου οι πραγματικές χωροθεσίες, όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες που μπορούν να βρεθούν στο εσωτερικό του πολιτισμού, αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται, ενός είδους τόποι που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, μολονότι είναι πραγματικά εντοπίσιμοι. Εν αντιθέσει προς τις ουτοπίες, θα ονομάσω ετεροτοπίες αυτούς τους τόπους, επειδή είναι απολύτως διαφορετικοί από όλες τις χωροθεσίες που αντανακλούν και στις οποίες αναφέρονται. Και θεωρώ ότι ανάμεσα στις ουτοπίες και σ' αυτές τις απολύτως διαφορετικές χωροθεσίες, αυτές τις ετεροτοπίες, πρέπει να υπάρχει ένα είδος μεικτής, ενδιάμεσης εμπειρίας, που είναι ο καθρέφτης. Ο καθρέφτης, τελικώς, είναι μια ουτοπία, αφού πρόκειται για έναν άτοπο τόπο. Στον καθρέφτη βλέπω τον εαυτό μου εκεί που δεν είναι, σε έναν εξωπραγματικό χώρο που διανοίγεται εικονικά πίσω από την επιφάνεια· είμαι εκεί, εκεί όπου δεν είμαι, σαν ενός είδους σκιά που προσφέρει σ' εμένα τον ίδιο την ορατότητά μου, που μου επιτρέπει να κοιτάξω τον εαυτό

μου εκεί απ' όπου απουσιάζω: ουτοπία του καθρέφτη. Πρόκειται όμως και για ετεροτοπία, στον βαθμό που ο καθρέφτης υπάρχει πραγματικά, και έχει, στη θέση που κατέχω, ενός είδους αναδρομική επενέργεια. Με βάση τον καθρέφτη ανακαλύπτω την απουσία μου από τη θέση όπου βρίσκομαι, αφού βλέπω εκεί τον εαυτό μου. Με βάση αυτό το βλέμμα που πέφτει τρόπον τινά πάνω μου, από τα βάθη αυτού του εικονικού χώρου που βρίσκεται από την άλλη μεριά του γυαλιού, επιστρέφω προς τον εαυτό μου και αρχίζω πάλι να στρέφω τα μάτια μου προς εμένα, και να ανασυγκροτώ τον εαυτό μου εκεί όπου βρίσκεται. Ο καθρέφτης λειτουργεί σαν μια ετεροτοπία, με την έννοια ότι καθιστά αυτή τη θέση που καταλαμβάνω τη στιγμή που κοιτάξω τον εαυτό μου στο γυαλί απολύτως πραγματική, σε συνάφεια με όλον τον περιβάλλοντα χώρο, και συνάμα απολύτως εξωπραγματική, επειδή είναι αναγκασμένη, για να την παρατηρήσουν, για να γίνει αντιληπτή, να διέλθει από αυτό το εικονικό σημείο που βρίσκεται εκεί μέσα.

Όσο για τις ετεροτοπίες με την κυριολεξία του όρου, με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε να τις περιγράψουμε, ποια σημασία μπορούμε να τους αποδώσουμε; Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς, δεν λέω μια επιστήμη γιατί είναι μια λέξη που έχει άκρως φθαρεί σήμερα, αλλά ένα είδος συστηματικής περιγραφής που θα είχε ως αντικείμενο, σε μια δεδομένη κοινωνία, τη μελέτη, την ανάλυση, την περιγραφή, την «ανάγνωση», όπως μας αρέσει να λέμε σήμερα, αυτών των διαφορετικών χώρων, αυτών των άλλων τόπων, με την έννοια ενός είδους αμφισβήτησης τόσο μυθικής όσο και πραγματικής του χώρου στον οποίο ζούμε. Αυτή η περιγραφή θα μπορούσε να ονομασθεί ετεροτοπολογία.

Πρώτη αρχή, είναι ότι κατά πάσα πιθανότητα δεν υπάρχει ούτε ένας πολιτισμός στον κόσμο που να μην συγκροτεί ετεροτοπίες. Πρόκειται για μια σταθερά κάθε ανθρώπινης ομάδας. Αλλά προφανώς οι ετεροτοπίες παίρνουν πολυποικίλες μορφές, και ίσως να

μην υπάρχει ούτε μία απολύτως καθολική μορφή ετεροτοπίας. Ωστόσο, μπορούμε να τις κατατάξουμε σε δύο μείζονες τύπους.

Στις λεγόμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες υπάρχει μια μορφή ετεροτοπιών που θα τις ονομάζαμε ετεροτοπίες κρίσης, με την έννοια ότι υπάρχουν τόποι προνομιακοί, ή ιεροί, ή απαγορευμένοι που προσρίζονται για εκείνα τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης, σε σχέση με την κοινωνία και το ανθρώπινο περιβάλλον στο οποίο ζουν. Οι έφηβοι, οι γυναίκες κατά την εμμηνόρροια ή κατά τη λοχεία, οι ηλικιωμένοι κ.λπ.

Στην κοινωνία μας, τέτοιες ετεροτοπίες κρίσης δεν σταματούν να εξαφανίζονται, αν και ακόμη υπάρχουν ορισμένα κατάλοιπά τους. Για παράδειγμα, το κολέγιο, με τη μορφή που είχε τον 19ο αιώνα, ή η στρατιωτική θητεία για τα αγόρια έταιξαν ασφαλώς έναν τέτοιο ρόλο, με την έννοια ότι οι πρώτες εκδηλώσεις της ανδρικής σεξουαλικότητας έπρεπε να λάβουν χώρα κάτω «αλλού» εκτός της οικογένειας. Για τις νεαρές κοπέλες υπήρχε, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, μια παράδοση που ονομαζόταν «γαμήλια ταξίδια»· έπρόκειτο για πατρογονικό ζήτημα. Η διακόρευση της νεαρής κοπέλας δεν μπορούσε να συντελεστεί «πουθενά», και έτσι το πρόβλημα ή το ξενοδοχείο του γαμήλιου ταξιδιού αποτελούσε ακριβώς τον τόπο αυτού του πουθενά, αυτήν την απροσδιόριστη γεωγραφικά ετεροτοπία.

Άλλά αυτές οι ετεροτοπίες κρίσης εξαφανίζονται σήμερα και αντικαθίστανται, κατά τη γνώμη μου, από ετεροτοπίες που θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε ετεροτοπίες παρέκκλισης: αυτές όπου τοποθετούνται τα άτομα των οποίων η συμπεριφορά είναι παρεκκλίνουσα σε σχέση με τον μέσο όρο ή τον απαιτούμενο Κανόνα. Πρόκειται για αναρρωτήρια και για ψυχιατρικές κλινικές· πρόκειται βέβαια, επίσης, για τις φυλακές, και θα έπρεπε ίσως να προσθέσουμε τους οικους ευγηρίας, που τοποθετούνται τρόπον τινά στο μεταίχμιο ανάμεσα στις ετεροτοπίες κρίσης και στις ετεροτοπίες παρέκ-

κλίσης, αφού, τελικώς, τα γηρατεία συνιστούν μια κρίση, αλλά και μια παρέκκλιση, καθώς στην κοινωνία μας όπου κανόνας είναι η ψυχάγωγια, η απραξία συνιστά ένα είδος παρέκκλισης.

Η δεύτερη αρχή της περιγραφής των ετεροτοπιών είναι ότι, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, μια κοινωνία μπορεί να θέσει σε λειτουργία με τρόπο πολύ διαφορετικό μια ετεροτοπία που υπάρχει και που δεν έπαψε να υπάρχει. Πράγματι, κάθε ετεροτοπία έχει μια ακριβή και καθορισμένη λειτουργία στο εσωτερικό της κοινωνίας, και η ίδια ετεροτοπία μπορεί, σύμφωνα με τη συγχρονία του πολιτισμού στον οποίο βρίσκεται, να επιτελέσει αυτήν ή την άλλη λειτουργία.

Θα χρησιμοποίησω σαν παράδειγμα την παράξενη ετεροτοπία του νεκροταφείου. Το νεκροταφείο είναι ασφαλώς ένας τόπος που διαφέρει από τους συνήθεις πολιτισμικούς χώρους, είναι εντότοις ένας χώρος που συνδέεται με όλες τις χωροθεσίες της πόλης ή της κοινωνίας ή του χωριού, αφού κάθε άτομο και κάθε οικογένεια έχει συγγενείς στο νεκροταφείο. Πρακτικά, το νεκροταφείο υπήρχε πάντα στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού. Υπέσθη όμως σημαντικές μεταβολές. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα το νεκροταφείο ήταν τοποθετημένο στο κέντρο ακριβώς της πόλης, δίπλα στην εκκλησία. Υπήρχε εκεί μια ολόκληρη ιεραρχία πιθανών τόπων ταφής. Υπήρχε το οστεφυλάκιο όπου παρέμεναν τα πτώματα μέχρι να απολέσουν το τελευταίο χνάρι ατομικότητας, υπήρχαν ορισμένοι ατομικοί τάφοι, και ακολούθως υπήρχαν τάφοι μέσα στην εκκλησία. Αυτοί οι τάφοι ήταν δύο ειδών. Ήταν είτε πλάκες με κάποια επιγραφή, είτε μαυρωλεία με αγάλματα. Αυτό το νεκροταφείο, που είχε εγκατασταθεί στον ιερό χώρο της εκκλησίας, εξέλαβε στους σύγχρονους πολιτισμούς μια τελείως διαφορετική όψη, και παραδόξως την εποχή ακριβώς που ο πολιτισμός έγινε, όπως λέγεται πολύ σχηματικά, «άθεος», ο δυτικός πολιτισμός εγκαινίασε ό,τι ονομάζεται λατρεία των νεκρών. Κατά βάθος, ήταν απολύτως φυσικό ότι την εποχή που οι άν-

θρωποι πιστευαν πραγματικά στην ανάσταση των σωμάτων και την αθανασία της ψυχής δεν είχαν αποδώσει κεφαλαιώδη σημασία στη σοφία των νεκρών. Αντιθέτως, αφ' ης στιγμής δεν ήταν πλέον βέβαιοι ότι έχουν μια ψυχή και ότι το σώμα τους θα αναστηθεί, χρειάζεται ίσως να δοθεί πολύ περισσότερο προσοχή σ' αυτή τη σοφία των νεκρών, που αποτελεί τελικώς το μόνο ίχνος της ύπαρξής μας εντός του κόσμου και εντός των λέξεων.

Ούτως ή άλλως, από τον 19ο αιώνα και εφεξής καθένας έχει διακρίνει στο μικρό του κιβώτιο για τη μικρή προσωπική του αποσύνθεση όμως, από την άλλη, μόνο από τον 19ο αιώνα άρχισαν να τοποθετούν τα νεκροταφεία στο εξωτερικό όριο των πόλεων. Σε συνάρτηση με αυτήν την εξωτερική του θανάτου και την αστική ιδιοποίηση του νεκροταφείου γεννήθηκε μια έμφανη ιδέα για τον θάνατο ως «αρρώστια». Υπέθεσαν τότε ότι οι νεκροί μεταφέρουν τις αρρώστιες στους ζωντανούς και ότι η παρουσία και η εγγύτητα των νεκρών διπλα ακριβώς στα σπίτια, διπλα ακριβώς στην εκκλησία, σχεδόν στη μέση του δρόμου, ότι αυτή λοιπόν η εγγύτητα σπέρνει τον θάνατο. Αυτό το μεγάλο θέμα της αρρώστιας, που μεταδίδεται μέσω επιμόλυνσης από τα νεκροταφεία, εξακολούθησε να υπάρχει στα τέλη του 18ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ξεκίνησαν απλούς να μετακινούν τα νεκροταφεία προς τα περίχωρα. Τα νεκροταφεία αποτελούν έκτοτε όχι τον ιερό και αθάνατο αέρα της πόλης, αλλά την «άλλη πόλη», όπου κάθε οικογένεια διατηρεί τη σκοτεινή κατοικία της.

Τρίτη αρχή. Η ετεροτοπία έχει την ικανότητα να συμπαραθέτει σε έναν μόνο πραγματικό τόπο περισσότερους χώρους, περισσότερες χωροθεσίες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες. Έτσι, το θέατρο συνδυάζει διαδοχικά στο ορθογώνιο της σκηνής μια ολοκληρωμένη σειρά τόπων που είναι ξένοι ο ένας προς τον άλλον. Όμοιος, ο κινηματογράφος αποτελείται από μια πολύ περίεργη ορθογώνια αίθουσα, στο βάθος της οποίας, σε μια οθόνη δύο δια-

στάσεων, προβάλλεται ένας τρισδιάστατος χώρος. Ίσως όμως το παλαιότερο παράδειγμα αυτών των ετεροτοπιών, με μορφή αντιφατικών χωροθεσιών, το πιο παλαιό παράδειγμα, να είναι ο κήπος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο κήπος, αυτή η εντυπωσιακή δημιουργία με ιστορία χιλιάδων ετών, είχε στην Ανατολή πολύ βαθιές και τρώπον τινά υπερθέσιμες σημασίες. Ο παραδοσιακός περσικός κήπος ήταν ένας ιερός χώρος που έπρεπε να συνενώνει στο ορθογώνιο εσωτερικό του τέσσερα μέρη που αντιπροσωπεύουν τα τέσσερα μέρη του κόσμου, έχοντας έναν ακόμη πιο ιερό χώρο από τους άλλους που ήταν σαν ομφαλός, σαν αφαλός του κόσμου στο κέντρο του (εκεί βρίσκονταν η λεκάνη και το σιντριβάνι). Και όλη η βλάστηση του κήπου έπρεπε να διαμοιράζεται σ' αυτόν τον χώρο, σ' αυτό το είδος μικρόκοσμου. Όσο για τα χαλιά, αποτελούν σαν αρχικά αναπαραστάσεις κήπων. Ο κήπος είναι ένα χαλί όπου ο κόσμος ολοκληρωμένος επιτυγχάνει τη συμβολική του τελειότητα, και το χαλί είναι ένα είδος κινητού κήπου διαμέσου του χώρου. Ο κήπος είναι το μικρότερο κομμάτι του κόσμου και συγχρόνως είναι η ολότητα του κόσμου. Ο κήπος είναι, από τα βάθη της Αρχαιότητας, ένα είδος ευτυχούς και καθολικευτικής ετεροτοπίας (έξου και οι ζωολογικοί μας κήποι).

Τέταρτη αρχή. Οι ετεροτοπίες συνδέονται, ως επί το πλείστον, με χρονικές αποστημίσεις, δηλαδή διανοίγονται προς αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, για λόγους απλής συμμετρίας, ετεροχρονίες. Η ετεροτοπία αρχίζει να λειτουργεί ολοκληρωμένα όταν οι άνθρωποι έρχονται σε ένα είδος απόλυτης ρήξης με τον παραδοσιακό χρόνο τους. Γίνεται έτσι σαφές ότι το νεκροταφείο συνιστά πράγματι ένα μέρος εξόχως ετεροτοπικό, δεδομένου ότι το νεκροταφείο ξεκινά με αυτήν την παράξενη ετεροχρονία στην οποία συνίσταται, για ένα άτομο, η απώλεια της ζωής και αυτή η οιοει αωνιότητα στο πλαίσιο της οποίας δεν σταματά να διαδύεται και να σβήνει.

Γενικώς, σε μια κοινωνία σαν τη δική μας, η ετεροτοπία και η

ετεροχρονία οργανώνονται και διευθετούνται με σχετικά περιπλοκο τρόπο. Υπάρχουν κατ' αρχάς οι ετεροτοπίες του χρόνου που συσσωρεύεται επί άπειρον, λόγω χάρη τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες. Τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες είναι ετεροτοπίες όπου ο χρόνος δεν σταματά να συσσωρεύεται και να κουρνιάζει στην κορυφή του, ενώ κατά τον 17ο αιώνα, μέχρι και τα τέλη του 17ου αιώνα, τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες αποτελούσαν έκφραση μιας ατομικής επιλογής. Τουναντίον, η ιδέα να συσσωρευτούν τα πάντα, η ιδέα να συγκροτηθεί ενός είδους γενικό αρχείο, η βούληση να κλειστούν σε έναν τόπο όλοι οι χρόνοι, όλες οι εποχές, όλες οι μορφές, όλα τα γούστα, η ιδέα να συγκροτηθεί ένας τόπος όλων των χρόνων που να βρίσκεται ο ίδιος έξω από τον χρόνο, και προστατευμένος από τη διάβρωσή του, το σχέδιο να οργανωθεί έτσι ενός είδους διηλεκτής και απεριόριστη συσώρευση του χρόνου σε έναν αμετακίνητο τόπο, ε λοιπόν όλα αυτά ανήκουν στη γεωπερικυκλωτά μας. Το μουσείο και η βιβλιοθήκη είναι ετεροτοπίες που προσιδιάζουν στον δυτικό πολιτισμό του 19ου αιώνα.

Απέναντι σ' αυτές τις ετεροτοπίες που συνδέονται με τη συσώρευση του χρόνου υπάρχουν ετεροτοπίες που συνδέονται αντίθετως με τον χρόνο στην πιο ασημαντή, την πιο πρόσκαιρη, την πιο προσωρινή του διάσταση, και τούτο με όρους γιορτής. Πρόκειται για ετεροτοπίες όχι της αιωνιότητας αλλά συγκεκριμένου χρόνου. Αυτό ισχύει με τις εμποροπανηγύρεις, αυτές τις θαυμάστες κενές χωροθεσίες στα σύνορα των πόλεων, που γεμίζουν, μια ή δύο φορές το χρόνο, με παραπήγματα, εκθέματα, ετερόκλητα αντικείμενα, παλαιότες, γυναικες-φίδια, μάντισσες. Ποιά πρόσφατα επίση, επινοήθηκε μια νέα χρονική ετεροτοπία: τα χωριά των διακοπών αναφέρονται σ' εκείνα τα χωριά της Πολωνίας που προσφέρουν τρεις μικρές βδομάδες πρωτόγονης και αιώνιας γύμνιας στους κατοίκους των πόλεων. Και όπως βλέπουμε, συναντώνται στην προκειμένη περίπτωση οι δύο μορφές της ετεροτοπίας, αφενός της

γιορτής και αφετέρου της αιωνιότητας του χρόνου που συσσωρεύεται: οι αχυρένιες καλύβες της Τζέσπρα μοιάζουν κατά κάποιον τρόπο με τις βιβλιοθήκες και τα μουσεία, διότι ξαναβρίσκοντας την πολυνησιακή ζωή καταργούμε τον χρόνο, αλλά ξαναβρίσκουμε επίσης τον χρόνο, καθώς ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας επιστρέφει τρόπον τινά στην πηγή της με ενός είδους μεγάλη άμεση γνώση.

Πέμπτη αρχή. Οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα ένα σύστημα διάνοξης και περικλεισης που τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά διαπερατές. Τενικώς, δεν αποκτούμε εύκολα πρόσβαση σε μια ετεροτοπική χωροθεσία. Είτε εξαναγκάζομαστε, όπως συμβαίνει με τον στρατώνα ή τη φυλακή, είτε πρέπει να υποταχτούμε σε τελετουργικά και διαδικασίες εξαγωγισμού. Δεν μπορεί να εισέλθει παρά με κάποια άδεια, και εφόσον έχει επιτελέσει ορισμένες πράξεις. Υπάρχουν επίσης ετεροτοπίες που είναι καθ' ολοκληρίαν αφερωμένες σ' αυτές τις δραστηριότητες εξαγωγισμού, ενός εξαγωγισμού κατά το ήμισυ θρησκευτικού και κατά το ήμισυ υγειονομικού, όπως στα χαμάμ των μουσουλμάνων, ή ενός εξαγωγισμού με φαινομενικά καθαρά υγειονομικό χαρακτήρα, όπως στις σκανδιναβικές σάουνες.

Υπάρχουν κι άλλες, που μοιάζουν αντίθετως με άνευ όρων διάνοξη, αλλά οι οποίες κρύβουν εν γένει ιδιότυπους αποκλεισμούς. Οι πάντες μπορούν να εισέλθουν σ' αυτές τις ετεροτοπικές χωροθεσίες, αλλά στην πραγματικότητα πρόκειται μόνο για ψευδαίσθηση. Νομίζεις ότι μπαίνεις μέσα, και επειδή ακριβώς εισέρχεσαι, βρίσκεσαι αποκλεισμένος. Σκέφτομαι για παράδειγμα τα περίφημα δωμάτια που υπήρχαν στα μεγάλα αγροκτήματα της Βραζιλίας, και γενικότερα της Νότιας Αμερικής. Η πόρτα εισόδου δεν έβλεπε στο κεντρικό μέρος όπου ζούσε η οικογένεια, και κάθε άτομο που περνούσε, κάθε ταξιδιώτης είχε δικαίωμα να σπρώξει την πόρτα, να μπει στο δωμάτιο και να κοιμηθεί εκεί μια νύχτα.

σο, αυτά τα δωμάτια ήταν έτσι διαρρυθμισμένα ώστε το άτομο που περνούσε από εκεί δεν έφτανε ποτέ στην καρδιά της οικογένειας, ήταν απολύτως περαστικός φιλοξενούμενος, και όχι πραγματικά επισκέπτης. Αυτόν τον τύπο ετεροτοπίας, που πρακτικά έχει εξαφανιστεί σήμερα στους πολιτισμούς μας, θα μπορούσαμε ίσως να τον συναντήσουμε στα περίφημα δωμάτια των αμερικάνικων μωτέλ, όπου μπαινεις με το αυτοκίνητο και την ερωμένη σου και όπου η έκνομη σεξουαλικότητα είναι μεν απολύτως προστατευμένη και κρυμμένη, σε ασφαλή απόσταση, δίχως ωστόσο να αφήνεται τελείως ελεύθερη.

Τέλος, το τελευταίο χαρακτηριστικό των ετεροτοπιών είναι ότι έχουν, σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο, κάποια λειτουργία. Αυτή η λειτουργία ξετυλίγεται ανάμεσα σε δύο ακραίους πόλους. Είτε αναλαμβάνουν να δημιουργήσουν έναν χώρο ψευδαισθησης που καταδεικνύει ως ακόμη πιο ψευδαισθητικό ολόκληρο τον πραγματικό χώρο, όλες τις χωροθεσίες στο εσωτερικό των οποίων διαχωρίζεται η ανθρώπινη ζωή. Ίσως αυτόν τον ρόλο να έπαιξαν επί μακρόν οι περίφημοι οίκοι ανοχής, που τους έχουμε πλέον στερηθεί. Είτε πάλι, αντιθέτως, δημιουργούν έναν άλλο χώρο, έναν άλλο πραγματικό χώρο, τόσο τέλειο, τόσο σχολαστικό, τόσο εύτακτο όσο ο δικός μας είναι αποδιοργανωμένος, ακατάστατος και συγκεχυμένος. Θα επρόκειτο τότε όχι για ετεροτοπία ψευδαισθησης αλλά αντιστάθμισης, και αναρωτιέμαι μήπως έτσι λειτούργησαν μέχρι ενός σημείου ορισμένες αποικίες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις έπαιξαν, στο επίπεδο της γενικής επίγειας οργάνωσης, τον ρόλο ετεροτοπίας. Σκέφτομαι, για παράδειγμα, την εποχή του πρώτου κύματος αποικιοποίησης, τον 17ο αιώνα, τις πουριτανικές κοινωνίες που ίδρυσαν οι Άγγλοι στην Αμερική και που αποτελούσαν άλλους τόπους, απολύτως τέλειους.

Σκέφτομαι επίσης εκείνες τις ασυνήθιστες αποικίες Ιησουϊτών που είχαν ιδρυθεί στη Νότια Αμερική. Εξαίσιες αποικίες, απολύ-

τως ρυθμισμένες, στις οποίες επιτυγχάνονταν πραγματικά η ανθρώπινη τελειότητα. Οι Ιησουϊτες της Παραγουάης είχαν ιδρύσει αποικίες όπου η ζωή ήταν ρυθμισμένη σε κάθε σημείο της. Το χωριό ήταν κατανομημένο με βάση μια αυστηρή διάταξη γύρω από μια ορθογώνια πλατεία, στο βάθος της οποίας υπήρχε η εκκλησία. Στη μία πλευρά ήταν το σχολείο και στην άλλη το νεκροταφείο, και εν συνεχεία μπροστά από την εκκλησία ξεκινούσε μια λεωφόρος που διασταυρωνόταν κάθετα με μια άλλη λεωφόρο. Κάθε οικογένεια είχε τη δική της μικρή καλύβα κατά μήκος αυτών των δύο αξόνων, ώστε να αναπαράγεται επακριβώς το σύμβολο του σταυρού. Ο χριστιανισμός σφράγιζε έτσι με το θεμελιώδες σύμβολό του τον χώρο και τη γεωγραφία του αμερικάνικου κόσμου.

Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων δεν ρυθμιζόταν με τη σφύριχτρα αλλά με την καμπίνα. Η έγερση ήταν καθορισμένη την ίδια ώρα για όλους, η εργασία ξεκινούσε την ίδια ώρα για όλους. Τα γεύματα το μεσημέρι και στις πέντε. Εν συνεχεία κοιμόντουσαν, και τα μεσάνυχτα υπήρχε το επονομαζόμενο συζυγικό εγερτήριο, πράγμα που σημαίνει ότι, με τον ήχο της καμπίνας του μοναστηριού, ο καθένας επιτελούσε το καθήκον του.

Οι οίκοι ανοχής και οι αποικίες είναι οι δύο ακραίοι τύποι ετεροτοπίας, και αν σκεφτούμε εντέλει ότι το καράβι είναι ένα κομμάτι χώρου που επιπλέει, έναν άτοπος τόπος, που ζει από μόνος του, που είναι κλεισμένος στον εαυτό του και που έχει συγχρόνως παραδοθεί στο άπειρο της θάλασσας και που από λιμάνι σε λιμάνι, από βάρδια σε βάρδια, από οίκο ανοχής σε οίκο ανοχής, πηγαίνει μέχρι τις αποικίες αναζητώντας ό,τι πολυτιμότερο έχουν στους κήπους τους, τότε καταλαβαίνουμε γιατί το καράβι ήταν για τον πολιτισμό μας, από τον 16ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας, όχι μόνο το μεγαλύτερο εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης (δεν είναι αυτό το θέμα μου σήμερα) αλλά και η μεγαλύτερη δεξαμενή φαντασίας. Το πλοίο είναι η κατεξοχήν ετεροτοπία. Στους πολιτισμούς δίχως

καράβια τα όνειρα αποστειρώνονται, η κατασκοπεία αντικαθιστά την περιπέτεια και η αστυνομία τους πειρατές.

[M. Foucault, *Dits et écrits*, 360, *Des espaces autres*. Διάλεξη στον Κύκλο Αρχιτεκτονικών Ερευνών, 14 Μαρτίου 1967, *Architecture, Mouvement, Continuité*, τχ. 5, Οκτώβριος 1984, σσ. 46-49].